

NÂMIK KEMÂL'İN "SALÂHADDİN EYYÛBÎ" BİYOGRAFİSİ: ÖNCÜ BİR PAN-İSLAMİST METNİN İNŞASINA DAİR BAZI GÖZLEMLER*

Gültekin YILDIZ

XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın ilk yılları ile beraber, dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslüman topluluklar emperyalizm ile tanışmaya başladılar. Rusya'nın Kırım, Kuzey Azerbaycan ve Türkistan'ı işgali, Fransa'nın Cezayir'i istilası, Hindistan'daki İngiliz hakimiyeti ve Hollanda'nın güneydoğu Asya topraklarını ele geçişi, XIX. asrın son çeyreğine girilmeden gerçekleşmişti.¹

Bağımsızlığını koruyabilmiş Müslüman devletlerin en önde geleni olmakla beraber önemli miktarda toprağını kaybetmiş Osmanlı İmparatorluğu, Müslüman toplulukların Avrupa devletlerinin sömürge veya yarı-sömürgesi hâline geldikleri yeni bir dünya sisteminin ortaya çıktığının farkındaydı. Tehdit altındaki bağımsızlığın, "modern dünyanın bir parçası" haline gelmekle gerçekleşeceğine inanan Tanzimat bürokratları, bu hedefe ulaşmak için bir modernleşme/batılılaşma politikasını yürürlüğe sokmuşlardı.

Ancak Bâb-ı Âlî'nin bu politikası, Osmanlı topraklarında bölge bölge ortaya çıkan isyan hareketlerinin önüne geçemediği gibi, kendilerini Osmanlı tebaası gayr-ı müslim nüfusun hamisi gören Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine giderek daha fazla müdahale etmelerini de engelleyemedi. Gerek Osmanlı gayr-ı müslimleri gerekse Avrupalı güçlere karşı duyulan tepki, Müslüman Osmanlı nüfusu arasında İslâmî bilincin artması ve İslâm birliği fikirlerinin yayılmasına sebep oldu.²

Bu şartlar altında, 1865 yılında biraraya gelen bir kısım Osmanlı bürokrat aydını, Müslüman Osmanlı teb'ası içindeki ilk siyâsî hareketin mimarları oldular. Öncü vazifesi gören "Yeni Osmanlılar", Bâb-ı Âlî'nin uygulamakta olduğu ve

* Bu yazının İngilizce yazılmış ilk hâlini okuyup kıymetli tavsiyelerde bulunan Dr Christoph Neumann'a teşekkür borçluyum

¹ Mümtaz'er Türköne, *Siyâsî ideoloji olarak İslamcılığın doğuşu*, İstanbul 1991, 147.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, İngilizceden çev. Metin Kıratlı, Ankara 1984 (2. baskı), 123.

kendilerince sonu iyi olmayan politikalara karşı tepki göstermeye karar verdiler.³ Hükümete karşı yönelttikleri tenkidler, aynı zamanda yeni bir ideolojiye aid yeni bir söylemin doğuşuna işaret etti. Ancak, "ideoloji" olarak adlandırdığımız fikrî yapı, doğulu/batılı olmayan toplumlar için akültüratif bir unsurdur ve "icâd edilen" bu ideolojilerin içeriği, toplumun mevcut geleneksel dünya görüşü ve Batı medeniyetinden idhal edilen modernist düşüncelerin bir melezi olmak durumundaydı.⁴ Yeni Osmanlılar örneğinde bu durum, Osmanlı toplumunun geleneksel inanç sistemi olan İslâm'ın, modernizm aşılı bir ideolojinin referans alanına dönüştürülmesi ile gerçekleşti.⁵

Yeni Osmanlı hareketinin önde gelen mensuplarından biri olan Namık Kemâl (1840-1888) ve eserleri, yukarıda tasvir edilen bu umûmî açıklamaya gösterilebilecek müşahhas misallerdendir.⁶ Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi entelektüel çevrelerinde haklı bir şöhrete sahip N. Kemâl'in yazılarında İslâm düşüncesinin kuvvetli bir tesiri hissedilirken, liberal Avrupa lügatının Osmanlıca karşılıklarına da sık sık rastlanılır.⁷ Çok sayıda gazete makalesi, piyes ve roman kaleme alan N. Kemâl, idealleri etrafında bir "efkâr-ı umûmiyye" oluşturabilmeyi amaçlamıştır. Bu ideallerin en üstünde ise hiç şüphesiz, emperyalist Avrupa tehditine karşı zarûrî gördüğü "İttihâd-ı İslâm" (Batı literatüründeki karşılığı ile Pan-İslamizm) fikri gelmektedir.⁸ Gelişen ulaşım, haberleşme ve iletişim araçları

3 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton New Jersey 1962, 10-11

4 Türköne, a.g.e., 25

5 Burada şu noktanın da belirtilmesi gerekmektedir. Mevcud siyâsî merkezin kendini meşrulaştırmak için İslâm'a gönderme yaptığı bir devlette, merkeze muhalefet etmenin tek yolu "gerçek" İslâm ile merkezin icraatının örtüşmediğini kanıtlamaktan geçmekteydi. Yeni Osmanlılar'ın "ideolojik İslâm" anlayışının ortaya çıkışında, Hristiyan Avrupa emperyalizmine bir cevap verme isteği yanında bu durumun da müessir olduğu açıktır.

6 N. Kemâl ve eserleri için, Abdullah Uçman, "*Namık Kemâl üzerine bir biyografi denemesi*", Ölümünün 100. Yılında Namık Kemâl, İstanbul 1988, 219-229; Mustafa Can, *Namık Kemal Bibliyografyası*, Ankara 1988.

7 Bunlara dair bazı misaller için, Birol Emil, "*Namık Kemâl'in eserlerinde ve aksiyonunda uç temel kavram: Hürriyet-medeniyet-irâde*", Ölümünün 100. Yılında Namık Kemâl, İstanbul 1988, 11-24.

8 "Avrupa'nın kemâlât-ı medeniyye ve derecât-ı ma'rifeti buralarda bilinmeye başladı, oyle bir kuvve-i külliyyenin galebe-i nüfûzuna münferiden şu mülkûn karşı durabilmesinde olan imkânsızlık pek az zaman içinde anlaşıldı...Maksad bir kere hâsil olursa ikiyüz milyon kadar nüfûs, daderâne ve yck-vücûdâne birbirinin terbiye-ı efkâr ve ve muhâfaza-yı menâfi'ine çalışacaklarından Asya için ne revnâklî bir devr-i sa'âdet zuhûra geleceği ta'rîfe muhtâc değildir. Binâenaleyh biz de bu fikr-i mukaddesin tervicini arzu eden ashâb-ı hamiyete peyrevliği medâr-ı mefhâret bilenlerdeniz...", ("*İttihâd-ı İslâm*", İbret, no.84, 2 Zilkade 1289/ 1 Ocak 1873), *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, II, haz. Mehmet Kaplan-İnci Enginün-Birol Emil, İstanbul 1978, 228. N. Kemâl, zihnindeki İslâm birliğinin tarîhliğini göstermek için, Hâlife Me'mûn'un sarayındaki ilim hayatını misal gösterir ve yapılacak işin mâzide varolmuşu diriltmek olduğunu imâ eder: "Vâkı'a, vaktiyle Me'mûn'un sarayı dârü'l-mu'allimîn-i cihân idi, fakat o encûmen-i ma'rifetin etebbâsî kûh-ı Billur kenarından gelirse, fukahâsî mûhit-i garbî sâhilinden vürûd ederdi; hey'et-şinâsları Ceyhun menba'ından peydâ olursa, mütekillimler Sint mansâbında vücûd bulurdu. Yüz milyonlarla nüfûs bir lisân söyler, bir fikre hizmet ederdi. Biz ise, hâlâ Tahran'ın keşfiyât-ı fikriyyesini bilemiyoruz;

ile dünya Müslümanları'nın çektiği sıkıntılar hakkında bilgilenemeye başlayan ve ister istemez toplumu bilgilendirme misyonunu üstlenen Osmanlı mütefekkirlerinin⁹, Osmanlı Devleti'ni mevcud kötü durumdan kurtarmak için "keşfettikleri" bir çözümdür İslâm birliği.

İşte N. Kemâl'in, İslâm tarihinden bir emîri ele alıp biyografisini yazmaya kalkışmasının arkasındaki dürtü, bu son tesbit ışığında daha iyi anlaşılabilir. Onun esas amacı, edebî maksatlı bir tarihî roman denemesi yapmak değil, tarihyazıcılığı vasıtasıyla siyâsî hedeflerine hizmet etmektir.¹⁰ İslâm ve Osmanlı tarihinden sunulan "seçilmiş sayfalar" vasıtasıyla, bir yandan inşasına başlanan ideolojinin mâzide varolduğu iddia edilen muhayyel öncülerini gün ışığına çıkartılacak, diğer yandan ise kendine güvenini kaybetmiş topluma moral aşılanacaktır.¹¹

Devr-i İstîlâ'yı takip eden tarihî biyografilerinin ilki¹² olan *Salâhaddîn'in* kaleme alınmasında, N. Kemâl'i tarih yazıcılığına sevkeden bu temel hedefleri

hâla Kaşgar'a bildiğimizi değil, adımızı bildiremiyoruz", a.g.e., 229 N Kemâl'e göre bu "yeni İslâm birliği" kılıçtan değil kalem ve kitaptan geçecektir, 230

9 Türköne, Osmanlı Devleti'nden yardım istemek üzere İstanbul'a gelen Müslüman toplulukları temsilcilerinin temsilarının artık gizli diplomatik görüşmeler olmaktan çıkıp İstanbul gazetelerinde haber olduğunu ve gazetelerin hemen her gün dünya üzerindeki çeşitli Müslüman toplulukların içinde buldukları kötü şartlar ile ilgili yazılar yayınladıklarını belirtiyor, a.g.e., 146. İttihâd-ı İslâm ile ilgili tartışmalarda öncülük yapan Basiret gazetesinin bu konularla ilgili neşriyatı için, bk.: İlhan Yerlikaya, *XIX.Yüzyıl Osmanlı Siyasî Hayatında Basiret Gazetesi ve Pancermenizm-Panislamizm-Panslavizm-Osmanlılık Fikirleri*, Van 1994, 113-120. Modern millet kavramını açıklarken "imagined community/ muhayyel cemaat" kavramını kullanan Benedict Anderson, günlük gazetelerdeki haberlerin eş-zamanlı olarak geniş bir kitleye ulaşmasını, toplumda ortak bir bilinç oluşturan -olağanüstü bir kitlesel ayin- olarak tarif ediyor, *Hayalî Cemaatler*, İngilizceden çev İskender Savaşır, İstanbul 1993, 50.

10 A.Hamdi Tanpınar, Namık Kemâl'in fikirlerini desteklemek için tarihten istifade etmesini, Şinâsi'den sonraki ikinci ustâdı Victor Hugo'nun üzerindeki tesirine bağlıyor. *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976 (4.baskı), 411. XIX yy. Osmanlı tarih yazıcılığının, tarih metni içerisinde kurguladığı "tâlî fikr" e bir misal için bkz., Christoph Neumann, *Das indirekte Argument: Ein Plaedoyer für die Tanzimat vermittelt der Historie Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşa's Tarîh*, Münster-Hamburg 1994.

11 Osmanlı Devleti'nin varolma mücadelesi verdiği bir dönemde, N. Kemâl'in kaleme aldığı ilk tarihî eserin, Osmanlı Devleti'nin Sultan Süleyman'a dek olan "yükselme dönemi"ni konu edinmesi pek mânîdardır. 1866'da, dönemin önde gelen gazetelerinden Tasvir-i Efkâr sayfalarında "*Devr-i İstîlâ*" başlığı altında neşr edilen onun bu ilk tarih denemesi, 1867'de kitap hâlinde basılmış ve diğer tarihî biyografileri ile birlikte 1872'de tekrar yayınlamıştır. İskender Pala, *Namık Kemal'in Tarihî Biyografileri*, Ankara 1989, 3.

12 Bunların ikincisi Fâtih Sultan Mehmed'i, üçüncüsü ise Yavuz Sultan Selim'i konu edinmektedir. Fâtih, N. Kemâl'in kafasında varolan Osmanlı vatanının birliğini temsil ederken; Yavuz, İslâm birliğini simgeliyordu, Pala, a.g.e., 3-4 ve Tanpınar, a.g.e., 413. Bu üç biyografi, *Devr-i İstîlâ* ile beraber "Evrâk-ı Perîşân" adıyla 1872, 1884 ve 1888 yıllarında olmak üzere birçok kez basıldılar. Bunlara ilâveten, Moğollar'a karşı mucâdele eden Celâleddîn Harzemşâh (1881) ve Moğollar'ı İslâmlaştırarak Müslümanlar'ı büyük bir tehlikeden kurtaran Emir Nevrûz'u (1888) konu alan iki tarihî biyografi daha kaleme almıştır. Bu son ikisinde de, tipki Salâhaddîn'de olduğu gibi Müslümanlar "saldırılan" konumundadır. Ancak bu kez saldırıncılar Haçlı seferine çıkış Hristiyanlar değil,

yanında, Avrupa tarihçilerinin Haçlı seferleri ile ilgili çalışmalarına cevap verme arzusu da önemli bir rol oynamıştır. Eserinin önsözünde, Michaud'nun Haçlı Seferleri Tarihi'nin Türkçe'ye tercüme edilmekte olduğunu duyduğunu¹³ ve Osmanlı kamuoyunun İslâm tarihinin önemli şahsiyetlerden biri olan Salâhaddîn hakkında hatalı bilgilenmesini engellemek için bu eseri kaleme aldığını belirtir.¹⁴

Moğollar'dır N Kemâl'in, kalelerini Avrupalı/Hıristiyan güçlere karşı başarıyla savunan Osmanlı ordularını hikâye ettiği "Vatan yâhud Sıhstre (1873) ve Kanije (1873) gibi piyesleri de bu meydana zikredilebilir. Tanpınar, *a e* , 377-378

- 13 Joseph François Michaud, *Histoire de Croisades* , c 1-7, Paris 1817-22 (6 cilt olarak, 1825-1829; 4 cilt olarak, 1856 Donemine popüler bir Haçlı tarihi olan Michaud'nun eserinin bu belirtilenlere ilave olarak, basitleştirilmiş ve resimli baskıları ve Rusca (1822) ve İngilizce (1852) tercümelemleri de mevcuttur) Haçlı seferleri ve donemin kaynakları üzerine çalışan J F Michaud'nun, içinde ilgili doğu kaynaklarının tercümelemlerinin de bulunduğu toplu kaynak neşirleri (Bibliothèque des Croisades, c 1-4, Paris 1829 ve *Extrait des Historiens Arabes relatifs aux Guerres des Croisades, ouvrage formant d'après les écrivains musulmans un récit survi des guerres saintes*, Paris 1829) bulunmaktadır. *Catalogue general des livres imprimes de la Bibliothèque Nationale . Auteurs*, c CXIV, Paris 1932, 262 Eser Türkçe'ye Ahmed Arifi, Edhem Pertev ve Ali Fuad tarafından çevrilmiş ve tesbit edebildiğimiz kadarıyla sadece 306 sayfalık ilk cilt basılabilmektedir " Emru'l-'acib fi târihi ehl-i's-salib" kuyusu altında yayınlanan bu kitab, 1098'te Antakya'nın alınışına kadar olan hâdiseleri içermekte ve 2 sayfalık dördüncü fasıl ile sona ermektedir (M Seyfettin Özege, bu kuyu altında verdiği eserin 256 sayfa olduğunu belirtiyor ki bu tesbit edebildiğimiz kadarıyla hatalı bir veridir, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserleri Kataloğu*, c 1, İstanbul 1971, no 4834)

Kitabın içinde baskı tarihi olmamakla beraber, Ahmed Vefik Paşa'nın kitapları arasında "Ali Fuad'ın Târîh-i ehl-i salib"i olarak zikredilen ve basım tarihi olarak 1285/ 1868-69 belirtilen kitabın, konumuz olan Michaud tercümesi olma ihtimali kuvvetlidir. *Ahmed Vefik Paşa Merhûm'un Kutubhânesinin Defteridi* , Constantinople 1893, no 993 Bununla beraber, N Kemâl'in Magosa'da bulunduğu sırada (1875) Zeynu'l-Abidin Reşid'e yazdığı bir mektupta tercümesi daha önce bitmiş olmasına rağmen o günlerde basıldığını işittiği Michaud'nun Haçlı tarihinden bir nüsha istemesi kitabın basımının daha geç bir tarihte gerçekleştiğine işaret etmektedir. *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, haz. Fevziye Abdullah Tansel, c 1, Ankara 1967, 368-369 Hemen hemen aynı tarihlerde, Abdullah el-Tercuman'dan Elhâc Mehmed Zihni tarafından tercüme edildiği belirtilen bir başka Haçlı tarihi daha yayınlanmıştır (Tuhfetu'l-erib fi'r-redd-ı alâ ehl-i's-salib, 112 s., İstanbul, Matba'a-ı 'Amire 1291/ 1874)

- 14 " Mescâlâ Michaud Avrupa'dan ele sılah alıp geçtikleri yerleri kahr-ı ateşi ve hûn-ı nâ-hak seylâbeleriyle harâbêzâr-ı âdemden nişân ederek Suriye'ye dokülen ve süfliyet-i ahîlâkda ahde vefâyı irtidâd hükmünde tutacak kadar ıleri giden ashâb-ı ta'addinin en kanlısını en büyük kahraman göstermek istediği hâlde vatan ve millet muhâlazası için muhâmerât-ı vaki'aya karşı duran umerâ-yı islâmîyenin ahvâlîne mahall-i tâ'rif aramaktan başka bir şeye bakmaz İşte efkâr-ı 'umûmiyyeyi Michaud'nun rivâyâtına hüküm verip de İslâm'ın bî-hakkın fahr ettiği bir takım zevât hakkında sû'zana düşmekten vîkâyet ehl-i sâlib vakâyî'na bir numûne olmak üzere Sultan Salâhaddîn'in tercüme-i hâlini tahrîre cesâret eyledim ", Pala, *a g e* , 23 (Pala, *a e* , 21-60, N. Kemâl'in bu eserinin yeni harflere çevrilmiş metnini ihtiva etmektedir) N Kemâl'in Avrupa oryantalizmine karşı takındığı apolojik tavrına daha açık bir misal, Fransız oryantalist Ernest Renan'ın vermiş olduğu bir konferansta İslâm'ı Müslüman toplulukların gerikalmışlığının musebbibi olarak göstermesine karşı kaleme aldığı risâlesidir, N Kemâl, *Renan Mudafa'ânâmesi* (İslâmîyet ve Ma'ârîf), haz. F Koprulu, Ankara 1962 (Bu eser 1883 yılında kaleme alınmış olmasına rağmen, N Kemâl'in ölümünden sonra 1326/1908'te ailesi tarafından neşredilmiştir) Tanpınar, N. Kemâl'in "Avrupa Şark'ı bilmez"(İbret, no 7, 22 Haziran 1872) başlıklı makalesini, Avrupa-İslâm

Bununla beraber N. Kemâl'in Salâhaddîn'inini lâıyıkıyla anlamak için, kullanmış olduğu kaynakları ve bu kaynakların metnin inşası sırasında ne şekil aldığını tesbite ihtiyaç vardır. N. Kemâl eserinin kaynakları konusunda, "*Eser-i 'âcizânemin me'hâzı olan kitaplar vakâyi'in cereyânı zamânında ve belki muhârebe meydânında yazılmış birtakım eserlerdir*"¹⁵ şeklinde üstü kapalı bir ifade kullanmıştır. Modern araştırmacılar tarafından bu konuda ileri sürülen çeşitli görüşler de tam anlamıyla tatmin edici değildir.¹⁶

Salâhaddîn'le çağdaş müverrihlerden İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil'i* ile N. Kemâl'in *Salâhaddîn'i* arasında yaptığımız mukayese, bu iki metnin gerek olayların kronolojik sıralanışı ve gerekse tasviri açısından örtüşüğünü göstermiştir. el-Kâmil'in Salâhaddîn ile ilgili kısımlarının N. Kemâl'in eserini kaleme almasından önce tenkidli neşrinin yapılmış olması¹⁷, kısmî Fransızca tercümesinin bulunması¹⁸, dönenin önemli başka bir Osmanlı mütefekkirı, Ahmed Cevdet Paşa tarafından da kullanılmış olması¹⁹ ve nihâyet el-Kâmil'in N. Kemâl'in daha

antagonizmasını mâziye taşıdığı tarihî eserlerinin bir habercisi olarak yorumlamaktadır. Bu makalede N. Kemâl, Avrupalı âlimlerin şarka karşı hep haksız bir şekilde davrandığını savunmaktadır, Tanpınar, *a. e.*, 413

15 Pala, *a. e.*, 23

16 Ahmed Hamdı Tanpınar, o günlerde Fransızca'ya çevrildiğini belirttiği Bahâeddîn b Şeddâd'ın Sıyret-ı Salâhaddîn'i ve Tanzimat sonrası İstanbul'da basıldığını söylediği Ebû Şâme'nin el-Ravzateyn fi ahbâr el-devleteyn adlı eserini N. Kemâl'in muhtemel me hazları olarak zikrediyor. Tanpınar, *a. e.*, 415. Ancak Tanpınar'ın verdiği bilgiler tashihe muhtaçtır Salâhaddîn'e çağdaş olan İbn Şeddâd'ın kaleme aldığı eserinin adı Sıyret-ı Salâhaddîn değil, el-Nevâdir el-sultâniye ve'l-mahâsin el-yûsufiyye'dir. Bu eserin Tanpınar'ın bahsettiği Fransızca tercümesinden önce 1732-1755 arasında A. Schultens tarafından yapılmış bir neşri varsa da (Adnan Erzı, "*Ibn Şeddâd*", IA, 5/2, 825) N. Kemâl'in bundan istifade etme ihtimâli pek azdır. Sıyret-ı Salâhaddîn ise, Salâhaddîn sonrası muelliflerden İbn Ebî Tayy'in Kenz el-muvahhidîn fi sıratı Salâhaddîn adlı eserinin kısa ismidir. Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, 18-19. İbn Şeddâd'dan istifade edilmiş daha geç tarihli bir eser olan Ebû Şâme'nin el-Ravzateyn'inin basım yeri ise İstanbul değil Kahire'dir (1287-88/ 1870 -71 ve 1292/1875). Tayyar Altıkulaç, "*Ebû Şâme el-Makdisi*", DIA, 10, 234, Şeşen, *a. g. e.*, 11 ve 20

R. Şeşen Tanpınar'a oranla daha yerinde bir tesbitte, N. Kemâl'in İbnü'l-Esir'in el-Kâmil fi't-tarih'inin Salâhaddîn ile ilgili kısımlarını okumuş gözüktüğünü altını çiziyor. Şeşen, *a. e.*, 93 dipnot 183

17 İbn-el-Athîrî, *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed Carolus Johannes Tornberg, volumen undecimum, E.J. Brill 1851 ve volumen duodecimumidemque ultimum, ed C. J. Tornberg, E.J. Brill 1853-64. Tornberg'in bu neşri, o devrde İstanbul'a ulaşmıştı ve N. Kemâl'in çağdaşı bir diğer önemli Osmanlı mütefekkirı ve devlet adamı Ahmet Vefik Paşa'nın kutubhanesinde de iki ciltlik Tornberg neşri İbnü'l-Esir bulunmaktaydı. *Ahmed Vefik Paşa Merhûm'un Kutubhânesinin Defteridir*, Constantinople 1893, no 1263

18 Extrait de la Chronique intitulee Kamel-Altevarykh par Ibn-Alatyr, *Recueil des Historiens des Croisades / Historiens Orientaux*, c 1, Paris 1872, 187- 744

19 Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-ı Hulefâ*, c 1-3, İstanbul 1291/1874, c 4-5, İstanbul 1303 ve c 6, İstanbul 1306. Hz. Adem'den Sultan II Murad'a dek uzun bir zaman dilimini ele alan popüler bir İslâm tarihî olan bu eser ile el-Kâmil arasında yapılmış bir mukâyese için, Ahmed Ağırakça, "*Ahmed Cevdet Paşa'nın -Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i*

sonra kaleme aldığı Târih-i Osmânî'sinin kaynakları arasında da bulunması²⁰, kanaatimizce bu iddiayı desteklemektedir.²¹

Eserin kaynağı hakkındaki bu tesbit ışığında, N. Kemâl'in kaleme aldığı Salâhaddîn biyografisi ile varmak istediği ilk hedefin, Michaud'nun da içerisinde bulunduğu Avrupalı yazarlarca "Zâlim bir Şark Sultanı" olarak takdim edilen Salâhaddîn'in aksi yönde bir portresini çizmek olduğu daha somut olarak iddia edilebilir. Nitekim, N. Kemâl'in Salâhaddîn'in hayatını hikâyeye ederken vurguladığı ilk nokta, Salâhaddîn'i Mısır seferine (1164) götürmek isteyen amcası Şirkûh'a karşı ayak direyişi ve ilmî sohbetleri savaşta tercih ettiği olmuştur:

"...Fakat Salâhaddîn, kuvve-i zekâ ve za'f-ı mizâc ile muttasıf olduğu cihetle harâret-i gariziyyesinin şiddet-i galeyânî zamânında bile rahat-ı inzivâ ve sohbet-i ulemâyî dünyada her hâle tercih eylediğinden me'lûf olduğu mütâla'a-i kitâb ve müdâvele-i adâb lezâ'izinden bir türlü ayrılmak istemedi..."²²

Hulefâsının İslâm tarihi kaynakları ", Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler, İstanbul 1986, 131-144.

- 20 N. Kemâl'in Târih-i Osmânî'si için kullandığı diğer İslâm tarihleri içinde Ebu'l-Fidâ ve Taberî tarihleri de bulunmaktadır, Fevziye A. Tansel, "Namık Kemâl'in Osmanlı Tarihi'ne dair bilgilerimizi tashih ve ikmâl eden yeni notlar", Belleten, XXIV/94 (Nisan 1960), 289.
- 21 Ancak bu, N. Kemâl'in Salâhaddîn'ininde el-Kâmil'de bulunmayıp muhtemelen Ebû Şâme'nin el-Ravzateyn'inden alınmış bazı ek bilgiler bulunmadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Ebû Şâme'nin bu eseri, Salâhaddîn'in hayatı hakkındaki çağdaş kaynaklardan alınmış malumattan mürekkektir. Bunlar arasında İbn Şeddâd ve İbnü'l-Esir'in tarihleri de yer almaktadır. Dolayısıyla, İbn Şeddâd'da yer alıp N. Kemâl'in de eserine aktardığı bilgiler el-Ravzateyn vasıtasıyla gelmiş olmalıdır. Eğer N. Kemâl İbn Şeddâd'ı ilk elden kullanmış olsaydı, Salâhaddîn'e muhâlif İbnü'l-Esir'in kurgusu yerine Salâhaddîn taraftarı İbn Şeddâd'ınkini kullanırdı. İbnü'l-Esir'in el-Kâmil'deki Salâhaddîn ile ilgili kısımlarının fikrî arkapları için, Hamilton A.R.Gibb, "Arabic sources for the life of Saladin", Speculum, XXV, 58-72 (tıpkı basımı, *Sir Hamilton A.R.Gibb, Studies in Saladin*, ed. by Yusuf Ibh, Beirut 1972, 52-75). Ancak bu konuda kesin bir hükme varabilmek için İbn Şeddâd ve Ebû Şâme ile N. Kemâl'in Salâhaddîn'i arasında daha ayrıntılı bir karşılaştırma yapmak gereklidir.
- 22 Pala, a.e., 24. Bu, el-Kâmil'deki Salâhaddîn'in ikinci Mısır seferine katılmak istemeyişi ile ilgili kısmın abartılı bir tekrarıdır, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih tercumesi*, c.XI, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, 274-275. N. Kemâl bununla da yetinmeyip, Salâhaddîn'in iki Mısır seferi arasında Şam'a dönerek dinî ve ma'nevî sohbetlere daldığını belirtiyor, Pala, a.e., 25. Mısır'daki Darü'l-ma'üne adlı zindanın, 1170'te Salâhaddîn tarafından bir Şâfiî medresesi hâline dönüştürüldüğüne dair el-Kâmil'deki bilgiyi N. Kemâl aynen iktibas etmiştir: "...Salâhaddîn..Mısır'a 'avdet edince neşr-i 'adâlet ve ref'i mezâlîme olan ikdâmâtını bir kat daha tezyîd eyleyerek ve hatta o zamana kadar şahnelerin zindân-ı ta'addisi olan büyük bir mahbesi medreseye tahvil ederek zabt-ı memâlik-i zulm u udvân ile değil ilm u irfân ile hâsil olacağına göstermekle meşgûl iken...", Pala, a.e., 30-31, krş. İbnü'l-Esir, a.e., XI, 294. Esâsen bu alıntı, 1870'de Osmanlı idaresi tarafından törenle açılan hapishane-i umûmiye (*Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, haz. M. Münir Aktepe, c. XII, Ankara 1989, 100) karşı zamanın Osmanlı Sultanı'na (Abdülaziz) satır arası bir mesaj niteliğindedir. Ancak, bu mesaj alınmamış olmalı ki, Vatan yâhûd Silistre temsilinin halk arasında uyandırdığı heyecan, N. Kemâl ve temsili gazetede öven arkadaşları Nuri Bey'in 1873'de tevkiifine ve İstanbul'dan sürülmelerinden önce bir süre hapishane-i umûmîde misafir edilmelerine sebep olmuştur !, *Namık Kemâl'in Mektupları*, haz. Fevziye Abdullah Tansel, c.1, Ankara 1967, 227-228.

Buna karşın, isyanları sebebiyle Salâhaddîn tarafından çocuk ve kadınları ile beraber katledilmeleri ve evlerinin yakılmaları emredilen Mısır sarayındaki zenciler (1169)²³, Salâhaddîn'in Taberiyye'yi 1187'deki fethi sırasında akıbetleri bunlardan farklı olmayan Templiar ve Hospitalier şövalyeleri²⁴ veya Akka kalesinin düşmesinden sonra kılıçtan geçirilen Müslümanlar'a karşılık öldürülen Hristiyan esirler²⁵ hakkında el-Kâmil'in verdiği bilgiler ya mümkün olduğunca kısaltılmış²⁶, ya tamamen tersine çevrilmiş²⁷ yahut tamamen metin dışı bırakılmıştır.

N. Kemâl'in Salâhaddîn'i, yumuşak kalpliliği yanında iyi bir asker olarak da karşımıza çıkarıyor. Meselâ amcası ile çıktığı ilk iki seferinde (1164, 1168), düşmanı (Haçlı-Mısır ittifâkı) kalabalık gören Suriyeli kumandanların geri dönme fikrini kabul etmeyen Salâhaddîn ordusu savaşmaya teşvik eder.²⁸ el-Kâmil ve Salâhaddîn'de aynı kronolojik sıra ile zikredilen birçok askerî başarı, N. Kemâl'in Salâhaddîn ile ilgili çizdiği bu ikinci portreyi desteklemektedir. Bir taraftan, Akka Kalesi'ni ehl-i salîbe karşı savunmak için bir hafta boyunca hiç uyumayan ve günlerce hiç bir şey yemeyen efsânevi bir Müslüman hükümdar²⁹, diğer taraftan ise Mısır'da Şi'î Fatimî hâkimiyeti yerine Sünnî öğretiyi kurmaya çalışan bir "inkılapçı".³⁰ Karşımızda, N. Kemâl'in edebî ifâdesiyle, "Kudüs'ü Hristiyanlar'a terk etmektense ölmeyi tercih eden" bir İslâm mücahidi bulunmaktadır.³¹

²³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 281.

²⁴ İbnü'l-Esir, *a.e.*, XII, 425. Salâhaddîn'in yanında bulunmuş olan Usâme b. Münkız hatıralarında, Salâhaddîn'in kızdığı zaman ne şekilde davrandığı ile ilgili başka örnekler de veriyor. Humus seferi sırasında ordusundan bir asker karşı tarafa geçince, Salâhaddîn firâfnin en yakınındaki askere bu askerin kim olduğunu sorar. Asker, bilmediğini söyleyince, Salâhaddîn onun iki parçaya ayrılmasını emreder. Usâme'nin muhalefetine rağmen, emir ifâ edilir, Usâme bin Munkiz, *Ibretler Kitabı (Kitâbü'l-iber)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1992, 208-209 Salâhaddîn'in buna benzer başka bir emri için. *a.e.*, 209-210.

²⁵ İbnü'l-Esir, *a.e.*, c.XII, çev. A. Ağırakça-A. Özaydın. İstanbul 1987, 68.

²⁶ N. Kemâl'in Salâhaddîn'indeki zenci vak'asının kısa geçirilmiş tasvirini için, Pala, *a.e.*, 30.

²⁷ "... Bu haber orduda şâyî olduğu gibi ümerâ-yı İslâm'dan bazıları intikâm yolunda Hristiyan esirlerinin idâmını tavsiye ettiler. Fakat Sultan bu tasavvur-ı zâlimâneyi mürüvvetmendâne reddederek düşmanın celladlığına değil askerliğine rekâbet etmek istedi..." Pala, *a.e.*, 51, el-Kâmil'in bu konu ile ilgili verdiği ve dipnot 29'da yer verilen malumatının tam zıddıdır.

²⁸ "...Yalnız Salâhaddîn...sözleriyle herkesin yanında bir galeyân hâsıl etti ve yine kumandayı uhdesine alarak asâkirinin onbeş misli olan (2000 / 30,000) düşmanı celâdet ve mehâreti sâyesinde perîşân eyledi. Pala, *a.e.*, 26. Müslüman ordusunun büyüklüğü ve Şirkûh'un Mısır seferleri ile ilgili diğer ayrıntılı bilgiler dönemin kaynaklarından İbn Ebû Tayy'in Kenz el Muvahhidin fî sırat-ı Salâhaddîn'den naklen Ebû Şâme'nin el-Ravzateyn'inde yer almaktadır, Şeşen, *a.e.*, 35 not 6.

²⁹ N. Kemâl, el-Kâmil'in Haçlılar'ın Akka'yı muhasarası (1189-1191) ile ilgili kısımlarını kıtbas ederken, İbnü'l-Esir'in Salâhaddîn'in hatalarından bahsettiği tenkid kısmında el-Kâmil'den ayrılarak Salâhaddîn medhiyesine başlıyor, Pala, *a.e.*, 48.

³⁰ "...Salâhaddîn mütehâllikâne hareketten ise tedâbir-i hâkimâne ile efkârın istihzârında daha ziyâde emniyet gördüğü için bu inkılâbın icrâsına kendi inşâ ettirdiği medresede ve ba'dehu sâir münâsib mevkî'lerde ulûm-ı şerîyyeyi mezheb-i Şâfi'ye tatbîken tedris ettirmekle bu tedrîsin te'sîriyle meyelan-ı 'umûmu sünniyet tarafına döndüğü sırada..." Pala, *a.e.*, 30-31. Burada, N. Kemâl'in kullandığı "inkılab" kelimesi dikkat çekicidir. Yeni Osmanlılar'ın

Ancak burada dikkat çekici esas husus, N. Kemâl'in XIX. asrın yukarıda zıkredilen siyâsî ve iktisâdî dengeleri sonucu oluşmuş ve Asya/Şark/İslâm - Avrupa/Garb/Hristiyan antagonizması temeline dayalı dünya görüşünün Richard ve Salâhaddîn'in kimliklerinde retrospektif olarak Haçlı seferleri tarihine taşınmış olmasıdır.³² Şarkın üzerine gelişmiş silahları ile saldıran modern Avrupa

inkılab ruyâları, N. Kemâl'i Salâhaddîn'i bu inkılapçı olarak takdim etmeğe itmiş olmalı, çünkü İbnü'l-Esir'in bu hadise ile ilgili çizmiş olduğu Salâhaddîn portresi pek oyle inkılapçı bir mahiyet arzetmemektedir. İbnü'l-Esir'e göre Salâhaddîn, tâbi olduğu Nüreddîn'den korktuğu için Mısır'daki Fatimî hilâfetini yıkmaya teşebbüs edememiş ve Nüreddîn'in topraklarını elinden almasından korktuğu için Fatimî hâlifesi el-Adîd'i kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Bununla beraber, Nüreddîn'in emirlerine uymak zorunda kalmış ve ona karşı bir muhalefet gösterememiştir. İbnü'l-Esir, *a e.* 296-297. Ancak burada, İbnü'l-Esir'in Salâhaddîn'in karşı olan tavrının en az N. Kemâl'in ki kadar taraflı olduğunu ve Salâhaddîn'in karşısındaki cebhehin görüşlerini temsil ettiğini unutmamak gerekir.

31 N. Kemâl bu ifadeyi, Kudus'un ve Kutsal Haç'ın kendilerine bırakılması şartıyla barış teklif eden Kral Richard'a karşı Salâhaddîn'in cevabı olarak zıkretmektedir. " Salâhaddîn Kudus'un hiç bir vakit İngiltere Kralı'na âid olmadığı gibi dîn-i Muhammedîce dahî mevâkî-i mubârekeden ma'dûd olduğu cihetle onu vermektense ledâ-yı can etmek, 'indinde daha mureccih olduğunu ve salibi r'â dahî İslâm 'itkâdına göre bir nevî putperestliği tervîc olacağı için elinden gelemeyeceğini beyân ile sulha yanaşmadı", Pala, *a e.*, 52. el-Kâmil'de yer almayan bu kısım, Hristiyan Avrupa tarafından tehdit edilmekte olan Osmanlı toplumuna mesaj vermek ve oryantalistlerin İslâm'a karşı yaptıkları hakaretlere Hristiyanlık-putperestlik benzetmesi ile cevap vermek amacıyla N. Kemâl tarafından ihdas edilmiş gözükmektedir.

32 " - Suriye, Avrupa ve Asya'ya hüküm eden iki hasım milletin o asırlarca mev'îd-i mübârezesi olmak cihetiyle her koşesi bir büyük istihkâm ile mesdûd iken - bizzat ve bi'l-vâsıtâ sevk ettiği firkalarla ", Pala, *a e.*, 44-45. " İşte butun Asya'yı darb-ı dest ile yere geçirecek gibi İslâm üzerine hev-engiz-ı savlet olan oyle bir izdihâm 'azîm muhârebelerden ve esbâb-ı sâ'ireden dolayı altı yuz bin kadar telefât verdiği hâlde Salâhaddîn'in fezâ'il-ı kahramânîsine karşı bir kaç kal'adan başka bir şey kazanamamıştır", *a e.*, 54. N. Kemâl'den yaklaşık bir buçuk asır önce kendi ismiyle anılan Târîh'ini kaleme alan Na'ima da, Osmanlı aleyhine ilerleyen donemin Avrupa devletleri ile ortaçağın Haçlı seferleri arasında benzer bir bağlantı kurmuştur, Bernard Lewis, *The Muslim discovery of Europe*, New York- London 1982, 297. Lewis'in bu tesbiti bir hayli dikkat çekicidir. Eserinin girişinde İbn Haldun'un devletlerin tavırları ile ilgili görüşleri ve adalet dairesinden bahseden Na'ima, bidden Makrizî'nin Kitâbu's-sulûk lı-ma'rîfeti duvelu'l-mulûk adlı eserinden kıtbas ettiğini belirttiği şu ifadeye yer verir: " .mic-i sâdiseden sonra mulûk-ı İslâm beyninde 'adem-i itilâf ve vefk hasebiyle muhâsâma ve şakk zuhûr edüb mucâdele-ı yekdiğere meşguller iken Fransız keferesi ve sâ'ir mulûk-ı kulfâr 'ale'l-husûs Nemeç tarafından leşker bi-sumâr ıstımdâd edüb 'azîm donanma ile Akdeniz yalılarına ıstılâ etmişti. Mulûk-ı eyyûbiyye'den Sultân-ı Mısır Melik 'Adil fevt olub oğlu Melik Kâmil Sultan Muhammed yerine culûs eyledikde sâ'ir birâderleri hukümetinde bulundukları vilâyetleri müstakilen zabt 'azl ve tebdîl kabûl etmediklerinden Melik Kâmil mucâdele ve munaza'alarıyla bî-huzûr olmuştu. Frenk gemileri Akdeniz yalılarında Mısır ve Iskenderiyye etrâfına yanaşub sâhul-ı bahırde katı çok mevzi'e istilâ eylemişler idi. Melik Kâmil 'asâkir-ı mısriyye ile Tell el-Ucûl nâm mahallde iken melik-ı efrenc olan ımparator-ı leşker-ı kulfâr Bısmâr ile Sayda iskelesine çıkıub Sayda kal'asını zabt ve ta'mîr eyledi. Memâlik-ı sâ'irede İermânran olan Melik 'Adil evlâdları ve sâ'ir hükkâm ve erkân ile Melik Kâmil arasında itirâk-ı kelime ve vukelâ ve 'asker beyninde tahassüd ve iğrâza mebnî tehâlif-i ârâ ve tezâd-ı serâir olub emr-ı gazâda rânet ve ittifak-ı sûri gösterdiler. Ve lakin ma'rî-i nifâk üzere idiler. 'Iyâzubillâhi Te'âla lisân-ı hâl-i hiyânet makallerinden diyâr-ı Mısır'a ta'ife-i Frenk mustevli olursa Şâm elimizde. Şâm'ı dahî alursa

güçlerinin yerini, N. Kemâl'in Salâhaddîn'ininde demirlere bürünmüş Haçlı orduları almıştır:

" İşte Salâhaddîn Avrupa'nın böyle serâpâ demirlere mustâğrak olarak üzerine yığılıp gelen kuvvâ-yı gâlibesini çirliçliplak bir alay-ı 'âcize ile yere geçirdi "33

Dönemin Müslüman kaynakları Haçlı ordularını, kendilerine karşı önceki devirlerde saldırıda bulunmuş olan diğer Avrupalı Hristiyan ordulardan ayıredici bir şekilde adlandırmamışlardır. Cengâverliklerini övdükleri Haçlı orduları, Ortaçağ Arab kaynaklarında "frenk" veya "kâfir" olarak anılırken³⁴, N. Kemâl Fransızca'dan tercüme edilmiş "ehl-i salîb" terimini tercih eder.³⁵ Haçlı ordularını tavsifi ise bir hayli serttir ve Michaud'nun yazdıklarına bir tepki niteliği taşır:

Hicâz hâzırımızda Benî Eyyûb uğrunda telef-ı cân etmeğe müceb-i neder-ı devletinden hassamend ve 'inâyetinden buhre-mend olanlar cenk eylesin deyu gayret-ı islâmîyyeye lâyük olmayan ma'nâlar terşih edib belki bu makûle turrehâtı mabeynlerinde televvuh ve tasfih eder oldular ", *Târîh-ı Na'ıma*, c I, İstanbul tarihsiz, 41-42 Müslümanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve bulunmeler neticesinde, Müslümanlar'a aid bir çok şehrin Frenkleri'e kapıtılmasından şıkâyetçi olan Na'ıma, bu durumun Eyyûbî hukumdârı Sâlahaddîn'in iktidârı ele alışıyla nasıl değıştiğini hikâye eder. " .Cumle tevârihde mestûrdur kı ol-esnâda tevâ'if-ı Efrenc sefineler ile Akdeniz'de fitne-engîz olub târih-ı hicretin dortyuzdoksan târihinde sevâhîl-ı 'Arabistan'â istilâya başlayıb Antakya ve Payâs ve Banyâs ve Iskenderiye-i Mısır ve Yâfa iskelelerine ve Saydâ ve Beyrut ve Trablûs ve 'Akkâ ve Kuds-ı Şerîf kal'alarına mustevlî ve gittükçe İesâdları İştîdâd bulub Antakya ve Ba'lbek ve Ruhâ ve Haleb etrâfında piyâde ve suvârî tufenk-endâz 'asker-i kuffâr isâl-ı mazzrât edub Ruhâ ve Şâm ve Haleb serhâd-ı misâl defa'âtle mahsûr olmuşlardı. Mahâzıl-ı muşrikîn diyâr-ı Mısır ve Şâm'ı temâmiyla zabta karîb olmuşlar idî Bâ-avnallah-ı Te'âla Benî Eyyûb şu'besinden Sultan Salâhaddîn zuhûr edub ol şeci' ve kâmil ve reşîd ve 'âkil sultân-ı zışânını husn-ı tedbîri ile ehl-ı islâm şevket-ı tâm bulub ittîfâk-ı kelime ve ittîhâd-ı kulûb ile 'asâkır-ı muvâhhdîne kuvvet gelub seyf-ı kahri ile ol melâ'ini makhûr ve mudemmer edub kalâ'a ve bilâdı istirdâda başlayub mansûr ve muzafter oldular ", *a e . 43-44* Na'ıma, eserinin dîbâcesine koyduğu Salâhaddîn ile ilgili bu kısmı Eyyûbî ulemâsından Abdurrahman Şirâzî'nin tarihinden istifade etmiş olduğunu belirttiğu Mustafa Âlî'nin Nasîhatu's-selâtin'ininden faydalanarak kalem aldığını belirtir

33 Pala, *a e . 57* N. Kemâl'in "mucâhid Salâhaddîn" portresinde, Haçlılar ile arasındaki mevcûd dostâne İlişkilere yer yoktur Oysa, Salâhaddîn ve başında bulunduğu Eyyûbî Devleti'nin Hristiyanlar'la İlişkisi surekli olarak savaş üzerine kurulmamış, İtalyan deniz cumhuriyetleri ile ticârî anlaşmalar yapılarak bunlar ile III Haçlı Seferi'ne dek dostâne İlişkiler devâm ettirilmiştir, Şeşen, *a e . 40*

34 Lewis, *a g e . 22* Francesco Gabrieli, İslâm tarih yazıcılığında "Haçlı seferleri" kavramına bağımsız bir konu başlığı olarak yer verilmediği gibi bunun İslâm tarihinin dönemlendirilmesinde de bir rol oynamadığına dikkat çekiyor Müslüman muverrihler, Suriye, Mısır ve Mezopotamya'da XI ve XIII yüzyılların sonları arasında Frank saldırıları ve Müslümanlar'ın direnci şeklinde tezâhur eden tarihî hadiseleri, bağımsız bir butun olarak işlemek yerine eserlerini İthâf ettikleri hukumdârın mucâhidliğini vurgulamak için bir araç olarak kullanmışlardır, *The Arabic historiography of the crusades* ", *Historians of the Middle East* (ed B. Lewis- P.M Holt) içinde, Londra-New York-Toronto 1962, 98

35 "Ehl-i salîb", Fransızca "les croisès" ve "la croisade" kelimelerinin karşılığı olarak XIX yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Türkçesi'ne girmiş ve esâsen N. Kemâl'in bu eseri sonrasında yaygın olarak kullanılan hale gelmiştir Haçlılar ya da haçlı seferi kavramlarının Arapça karşılıkları olan "el-hurûbu's-salîbiyye", "hurûbu's-salîb" ve "el-salîbiyyun" ifadeleri

".Ehl-i salîb dahi Roma İmparatorluğu'nu mahveden kabâ'il-i vahşiyenin kan içerek beslenmiş oğulları ve Hristiyanlığın dîn kavgasından tevellüd eden asabiyyet-i fedâkârâne gönüllerinde henüz kuvve-i şebâba vâsil olmuş kahramanları idiler."³⁶

Ona göre, Haçlı seferlerinin en önemli muharriki, Müslümanlar'ın Kudüs'ü fethi ve bu olaydan dolayı alevlenen Hristiyan taassubuydu.³⁷ Ancak, bu Hristiyan ittifakı karşısında, N. Kemâl'in görmeyi arzuladığı -Salâhaddîn merkezli bir İslâm birliği- o devirde mevcut değildi.³⁸ Bu durumun farkında olan

ise, yine aynı dönemde Suriyeli Hristiyan entellektüeller tarafından türetilmiş gözükmektedir, Emanuel Sivan, *"Modern Arab historiography of the crusades"*. Asian and African Studies, 8/2 (1972), 109. Haçlı seferleri ile ilgili Arapça ilk monografi ise Mısırlı Ali el-Harîrî'nin 1899 yılında Kahire'de neşrettiği "El-ahbârü's-sanîya fî'l-hurûbü's-salîbiye" adlı eseridir. Eserin önsözünde, Sultan II. Abdülhamid'in modern Avrupa devletlerinin Müslüman ülkelere karşı saldırılarını yeni Haçlı seferleri olarak nitelendirdiği iddia edilen bir ifadesine yer verilmiştir. Werner Ende, *"Wer ist Glaubensheld, wer ist ein Ketzer ? : Konkurrerierende Geschichtsbilder in der modernen Literatur islamischer Länder"*, Die Welt des Islams, XXIII-XIV (1984), 81-82. Osmanlı edebiyatında, Haçlı seferlerini konu edinip Salâhaddîn merkezli olmayan ilk tek eser, Şebenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Dozy'ye reddiye olarak kaleme aldığı Târih-i İslâm adlı kitabıdır (Kostantiniye 1326). Kitabın onyedinci mebhâsı olarak (563-571) ehl-i salîbe yer veren Ahmed Hilmi, Haçlı seferlerini şu şekilde tarif eder: "Ehl-i salîb muhârebâtü nâmı verilen muhârebeler, Hristiyanlık dînine mensûb bi'l-cumle akvâmın, makber-i 'İsa'yı kurtarmak emeliyle Kudüs'e olan müt'addîd hücûmlarıdır", a.g.e., 563. Alman tarihçilerden İktibâsen. Ortaçağ Avrupası'ndaki cinnet-i taassubdan bahseden yazar, Haçlı seferlerinin bunun bir neticesi olduğunu belirtir, a.e., 564. Görüşlerini batılı kaynaklara doğrulatmayı tercih etmeyen Ahmed Hilmi, Larousse'un da "ilk ehl-i salîbin âmil-i 'asfîsinin ta'assub diniyye" olduğu görüşü ile hemfikir olduğunu altını çizer. Haçlı seferlerinin iktisâdî sebeplerine de değinen yazar (566), Larousse'u İktibâsen Türkler'in (Selçuklular) ehl-i salîbi amacından uzaklaştıran en önemli engeli oluşturduğunu iddia eder. Ona göre Türkler aynı vazifeyi Ahmed Hilmi'nin de içinde yaşadığı XX. yüzyılın başında tekrar üstlenmişlerdi: "Ehl-i salîb muhârebesinde İslâm'ı müdâfa'a edenler, hep Türkler idi. Yalnız mudâfî'lerden birisi, Salâhaddîn, Kurd ise de ma'iyetindeki mücâhidinin kısm-ı â'zâmı yine Türk idi. Şu hâlde bi't-târih hükme mecbûruz kı, ehl-i salîb istilâsından âlem-i İslâm'ı bir üçüncü kere kurtaran yine Türkler oldu, 570. Ahmed Hilmi, bu ifadesini metne ilâve ettiği şu dipnotla açar: "Mebâhis-ı âtiyede goreceğiz ki beşinci def'a olarak nasrâniyetle İslâm arasında, sedd-i ahneyn gibi hâ'il olan Türkler'dir (Osmanlı Türkleri). Bugün bile selâmet-i İslâm, Türkler'in kuvvet ve himmetine kalmıştır. İşte bunun içindir ki Avrupalılar, yegâne hâ'il olan bu 'ırk-ı necîb ve seç'î mahv etmeye uğraşiyor." Haçlıların bedevî ve cahil bir gürûh olduğunu belirten Ahmed Hilmi, İslâm marifetiyle bu gürûhun Avrupa'ya medeniyet götürdüklerinin altını çizer, 570-571. Meşrûtiyet döneminin İslâmca kalemlerinden kabul edilen Ahmed Hilmi'nin bu yorumları, Salâhaddîn ve ehl-i salîb konusunda ittihâd-ı İslâm'dan çok Türk unsurunu öne çıkarması açısından dikkat çekicidir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin tek bağımsız Müslüman devlet olarak kaldığı ve Türk unsurunun imparatorluğun yegâne sadık unsuru olarak kaldığı o günlerde, Ahmed Hilmi'nin bu yorumları tabii olarak karşılanabilir.

36 Pala, a.e., 57.

37 "...Beri taraftan ise Kudüs'un istilâsı haberi Hristiyanlar'a 'aks edince ateş-i ta'assub birdenbire yanardağlar gibi dehşet nisânî-ı iltihâb olarak Avrupa yerinden koptu denilecek bir hâlde heyecânâ başladı ne kadar adam var ise cümlesi kendi ta'bîrleri üzere Meşhed-i Mukaddes'i şarkıyyûn elinden istirdâd için silâha kuşandı". Pala, a.e., 45

38 Nüreddîn'in ölümünden sonra, Şam, Halep ve Musul'un Müslüman emirleri arasında bir hakimiyet mücadelesi başlamıştır. Salâhaddîn, bazı mahallî emirlerin davetine icâbeten

N. Kemâl, Müslümanlar arası mücadeleleri metnine alırken kısaltmayı ya da hikâyeye Salâhaddîn taraftarı olarak katılarak onun yanında olmayanları tenkid etmiştir.³⁹ Bununla berâber, Salâhaddîn'e karşı tavır alan Selçuklu Sultanı

Şam'a geldiğinde (1174), güçlü bir muhalefet ile karşılaşmıştır. Halep-Musul ve Franklar'dan oluşan ittifak. Nüreddin'in Şam, kuzey Irak ve el-Cezîre'de kurmuş olduğu birliği tekrar tesis etmek için on senelik uzun bir harbe sebep olmuşlardır, Şeşen, *a.g.e.*, 43. Müslüman emirler arasında 1180'den sonra vukû bulan mücadeleler için, *a.e.*, 47-52. Salâhaddîn ile diğer Müslüman güçler arasındaki anlaşmazlıklar sırf bunlardan ibaret değildir. Hittin zaferi ve Kudüs'ün fethi sonrasında, Salâhaddîn ile Hâlife el-Nâsir arasındaki ilişkiler, Salâhaddîn'e karşı doğan umûmî kıskançlık yüzünden bozulmuştur, *a.e.*, 54. Kezâ, kuzey Afrika'daki Muvahhidler de, Salâhaddîn'in Haçlılar'a karşı 1190'da donanma yardımı talebini Salâhaddîn'in komutanları Karakuş ve Bozbaba'nın daha önce bu bölgeye yaptıkları seferlerden dolayı reddetmişlerdir, *a.e.*, 58. Öyle gözüküyor ki, devrin Müslümanları, yedi asır sonra bir Osmanlı mütefekkeri tarafından "keşfedilen" -İslâm dünyası ve Asya'nın bu ortak kahramanı -nı, bu şekilde algılamıyorlardı.

39 "...İşte bu hâl merkezde iken Selçukiye bakayāsından Kılıçarslan ki o zaman Konya'da hükûmet etmekte idi, Sultan'ın zîr-i himâyesinde bulunan Hısın-ı Ru'bân kal'asını zabt arzusuyla hudûdu tecavüz ettiğinden Salâhaddîn böyle bir Müslüman pâdişâh tarafından kavâ'id-i islâmiyye'nin sırf hilâfına olarak zuhûr eden ta'addiye o mertebe gazabnâk olmuştur ki düşman-ı nev-zuhûrun şerrini de'faaten müsâra'ât için Hristiyanlar'la mevcûd olan va'dinde hitâmı eazz-ı makâzid bulunan muhârebeyi bile terk etmiştir", Pala, *a.e.*, 38-39. Salâhaddîn'in çok fazla güç kazanmasını istemediği için, onun Franklar'la olan mücadelesinde gerekli manevi desteği vermeyen Abbâsi halifesi Nâsir'a karşı yönelttiği tenkidler, Kılıçarslan'a yönelik olanlardan çok daha serttir: "Salâhaddîn hemen bütün Hristiyanlık âleminin Kudüs'ü istirdâd arzusuyla dökülüp geldiğini haber alınca en evvel İslâm'ın o zaman merkezi olan Bağdad'a beyhân-ı hâl ile istirdâd etmiş ise de halîfe bulunan müsemmâ bi'n-nakîs Nâsir li-dînilleh, ki kırk yedi sene mesnedini telvîs ederek Muhammed Harzemî'den ahz-i intikâm için Cengiz gibi bir belâyı İslâm üzerine taslît eden hamiyetsizdir, sultanın gerek İslâmiyye'e ve gerek hânedân-ı Abbasî'ye olan hizmetlerini ve bununla berâber yine dâimâ ibrâz ettiği muâmelât-ı mutâvaatkarâneyi hiç hükümünde tutarak azamet-i kadriyi istirkâb ile bayağı ehl-i salîbe mağlubiyetini arzu edercesine bir tavr-ı musâmahakâraneyi iltizâm eyledi. Hatta arzına cevâb dahi vermedi.", *a.e.*, 45. N. Kemâl, Atabekler'in Salâhaddîn'e karşı haçlılarla işbirliği yapmasına da benzer bir tesbitte cebhe alır: "O (Izzeddin Mesud) ise vâsıl-ı hükûmet olduğu gibi birçok masârıf-ı seferiyye itâsıyla Kudüs Kralı'nı ittifâka alarak ikisi birden hudûdu tecavüz ettiklerinden Sultan Salâhaddîn ahlinde bulunan ve kendinden hiç taarüz göremeyen düşmanlarının mazhar oldukları mürüvvete bedel hak-nâ-şinâslığı öyle bir zaman-ı taassubda edyân-ı muhâlîfe ashâbiyla ittifâk edecek kadar ileri götürdüklerinden dolayı fevka'l-gâye müteessir olarak Atabeg'in bütün bütün ref'i vücûduna azm eyledi...", 40. N. Kemâl, eserinin son kısmını ise Salâhaddîn'e karşı çağdaşı İslâm müverrihleri tarafından yapılan tenkidleri cevaplamaya ayırmış ve Salâhaddîn'in Fatimî vezâretini ilgâsı, Nureddin ile olan ilişkileri ve meşhur mutasavvıf Şahâbeddîn Suhreverdî'ye verilen idam cezâsı konularında Salâhaddîn'i müdafaa etmiştir, 58-60

N. Kemâl, Salâhaddîn merkezli İslâm dünyası tasarımında, diğer Müslüman emirlerin ona karşı gerçekleştirdikleri saldırılara tepki gösterirken, Usâme b. Münkız Salâhaddîn'in daha önce bir Roma kalesini yağmaladığı gibi Türkmen emiri Emir Kafcak (muhtemelen Kıpçak)'a âid Kerhîni kalesini (Erbil yakınlarında) de yağmaladığını bildiriyor, Usâme, *a.g.e.*, 211. İbnü'l-Esir'e göre Diyarbakır hâkimi Nüreddin Muhammed'in tahriki sonucu gerçekleşen Salâhaddîn'in Selçuklu Anadolu'suna karşı girdiği sefer de N. Kemâl tarafından zikredilmiyor, İbnü'l-Esir, *a.e.*, XI, 372. (Bu sefer, Kılıçarslan'ın göndermiş olduğu elçinin çabalarıyla yarıda engellenmiştir)

Kılıçarslan'ı aklamaya çalışır.⁴⁰ Çünkü, Salâhaddîn'in İslâm birliğini simgelemesi gibi, Kılıçarslan da Osmanlı'nın atası olan Selçuklular'ı ve Osmanlı Devleti'nin temel toprağı olan Anadoluyu temsil etmektedir.

Nâmık Kemâl'in Salâhaddîn biyografisi, siyâsî maksatla gelenekten istifade etmeye bir misâldir. İttihâd-ı İslâm ideolojisinin, İslâm tarihinde kökleri güçlü sağlam bir gelenek değil, XIX. asır Müslümanları'nın şekillendirmeğe çalıştığı zihnî bir tasarım olması, her ideolog gibi N. Kemâl'i de "ideali tarihileştirmeğe" itmiştir. Yeni bir tarihî gerçek inşasına çalışırken, olandan çok olmasını arzuladığını takdim eden müellif, biyografisini kaleme aldığı Salâhaddîn-i Eyyûbî'yi mahallî ve tarihî bir Müslüman hükümdar olmaktan çıkararak modern İslâm ümetinin ortak paydası hâline getirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken, tarihî zaman yerine romantizmin tarihdışılığını tercih etmiş olan N. Kemâl⁴¹, Salâhaddîn'i Osmanlı okuyucusuna mâzi olarak değil, hâl ve istikbâl için de elzem bir ideal idareci olarak sunmuştur:

" Kendi bundan yedi yüz sene evvel vücûda geldi ve zuhûru ahlâk-ı islâmîyyenin fesâdı cihetiyle zulm ateşinin Asya'yı harâb eylediği zamanlara tesâdüf etti Yine bununla herâber hareketi o derece hakîmâne ve 'adâlet-perverânedir ki bugünkü zamanda ve hatta bundan yedi yüz sene sonra iktisâb-ı hayât ederek bir hükûmetin riyâset-i idâresine geçmiş olsa yine vaktinin en büyük pâdişâhlarından biri olabilir. Çünkü muşârunileyh hükûmetin illet-i gâibesini tamamıyla müdrik olduğu gibi ifâ-yı vazîfeyi ferâ'iz-i insaniyyetin akdemi bildiğinden, bir mücâhede-i kâmilâne ile müştehyât-ı nefsânîyyesinin kaffesine galebe ederek serîr-i saltanat üzerinde bir mucesseme 'adâlet kesilmişti "⁴²

40 Haçlıların Akkâ'yı muhasarası sırasında (1189) oraya kara yolu ile ulaşmaya çalışan Alman İmparatoru'na karşı gerek Bizans ve gerekse Selçuklular, Salâhaddîn tarafını tutmuş gozükmemtedir. Ancak, İbnü'l-Esir'e göre, uç Türkmenleri'nin münferid Alman gruplarına yaptığı birkaç saldırı dışında, Kılıçarslan'ın İmparator'un Anadolu'dan geçişine karşı pek birşey yapabildiği söylenemez. Hükûmetin oğulları arasında taksim etmiş olması Selçuklu Sultanı'nı, Almanlar'ın Konya'yı muhasarası sonunda onlarla bir anlaşma imzalamaya zorlamıştır. Almanlar da, ihtiyaçları olan yiyecek ve edevâtı temîn ederek Kudüs'e doğru yola çıkmışlardır. Kılıçarslan, durumdan Salâhaddîn'i haberdâr eder ve onlara engel olamadığı için özür diler. Esâsen Almanlar'ı Anadolu'da sıkıştıran Kılıçarslan değil, soğuk hava, açlık ve bir kısım eşkıyâdır, İbnü'l-Esir, *a.e.*, XII, 51-53. N. Kemâl ise, bu durumu farklı bir şekilde aktarır " ..Kılıçarslan ise hakîkâten hamîyyet-i islâmîyye ve savlet-i şâhânesini îbrâz ederek mâlik olduğu kuvvet-i cuzziyye ile düşmânın pısgâh-ı azmine bir sedd-ı ahenîn çekmiş ve Almanyalılar'ın Suriye hudûduna varıncaya kadar uğradıkları yirmi hun-rizâne muhârebede onda sekizi telef olmuş idi. Nimet-ı tesâdüf İmparator dahî Sılfke cıvârında bir nehre gark olmak cihetiyle kumanda mahdûmuna kalmış ve o hâlde ise yine Selçukîler'in muhâcemâtından kırılı kırılı Akkâ pısgâhına ancak beş bin Alman vâsil olmuştur". Pala, *a.e.*, 49.

41 N. Kemâl'in, tarih yazıcılığı açısından Ortaçağ kronikleri ile aynı üslûbu paylaşmasına rağmen, Salâhaddîn'in doğum, ölüm ve adına hutbe okutulması tarihleri dışında eserinde zikrettiği hiçbir hadisenin tarihini vermemiş olması dikkat çekicidir. N. Kemâl'in bu tercihi, Salâhaddîn'in örnek bir Müslüman hükümdar ve mu'min olarak Ortaçağ'dan XIX. asra taşınması hedefine yönelik olabilir. Tabii burada, mümkün olduğunca geniş bir kitleye ulaşmak isteyen N. Kemâl'in, bir tarihten çok tarihî roman ya da menâkıb üslûbunu seçtiği de düşünülebilir.

42 Pala, *a.e.*, 55. Biraz da donemin Osmanlı Sultanı'na nâzire yaparcasına, Salâhaddîn'in "nâil olduğu mesnedi ecdâdından bulmamış" olduğunu belirten N. Kemâl, Hülcfâ-yı Râşidîn ile

Osmanlı tarih yazıcılığında, hassaten Mısır tarihini konu alan eserler haricinde, çok da önemli bir yer işgâl etmemiş olan Salâhaddîn Eyyûbî'nin⁴³, N. Kemâl'in bu esrinden sonra Osmanlı entellektüelleri ve toplumu nazarında İslâm tarihinin en popüler şahsiyetlerinden biri haline geldiğini söylemek mümkündür.

Omer b Abdulaziz hariç tutulursa binlerce İslâm sultanı arasında Salâhaddîn'e eş değer olanların sayısının on onbeşi geçmeyeceğini iddia eder. *a e* , 55 Bu "ideal Musluman Sultan"ın faziletlerini tasvir ederken ise bir hayli modern bir jargon kullanır " Yine vakıt buldu, en 'âciz teb'asının hukûkunu ihkâk ile muhâfaza-yı 'adâlete ve ahâlisı arasında neçîr-ı ma'ârifete ve mülkünde tervîc-ı ma'mûriyet u medeniyete büyük büyük hizmetler eyledi işte sâ'ika-yı ikbâl ile politika 'âleminde terakkiden terakkıye ve muzafferiyetten muzafferiyete yuruyerek " . *a e* , 58

43 Mustafa Âli. Kunhu'l-ahbâr'ında "fî beyân-ı tabakatu's-selâtını'l-eyyûbiyye" başlığı altında uç sayfa yer verdiği (*Kunhu'l-ahbâr*, c 4, İstanbul 1277, rûkn 3 cüz 2, 28-30) Eyyûbî Devleti sultanlarının efrenc keferesi ile cihad ettiğini belirtir ve Salâhaddîn'in Nüreddîn'in ölümünden sonra başa geçerek Kudus, Akka, İskenderiye, Halep, Şam, Askalan, Beytu'l-Halil, Beytu'l-Mukaddes ve Harran'ı fethinden ve askerlerinin Hıcaz ile Yemen'e yaptığı seferlerden bahseder Salâhaddîn'in nice medrese inşa ettirip ulemâyı desteklediğine de dikkat çeken Âli. Kudus'un Muslumanlar tarafından fethi sırasında yıkılan kilisenin tamirine, İstanbul Galata'da Mesleme b Abdulmelik tarafından yaptırılmış bir camının tamirine musaade edilmesi karşılığında izin veren Salâhaddîn ve Abbâsî halifesi Nâsır'ın adına bu camiye hutbe okutulduğunu bildiriyor Âlî'nin belirttiğine göre, yirmi binden fazla Musluman'ı esirlikte; kurtaran Salâhaddîn, 100,000'den fazla efrenci tehcir ve esir etmiştir Künhu'l-ahbâr'da Salâhaddîn'i, İslâm beldelerini Frenkler'den kurtaran başarılı bir musluman Sultan olarak sunan Âli, Mısır tarihi ve folkloru ile ilgili kaleme aldığı bir başka eserde ise bambaşka bir Salâhaddîn portresi çizer Salâhaddîn'in tesadufen Mısır'ın hâkimi olduğunu belirten Âli, Fatimî sarayının Eyyûbî kuvvetlerince ele geçirilişi sırasında meydana gelen ve Ibnu'l-Esir tarafından da zikredilen (XI, 297) bir hadiseyi değiştirerek Salâhaddîn'i küçük düşürücü bir ifade kullanır, *Hâlâtu'l-Kahure mne'l-âdâtu'z-zâhure*, sadeleştirten Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1984, 104-105

Müneccimbaşı'nın umûmî tarihinde, Âlî'ye kıyasla daha geniş yer verdiği Eyyûbiye bahsinin ilk beş sayfası (*Sahâifu'l-ahbâr*, c.2, İstanbul 1285, 610-614) Salâhaddîn ve yaptıklarından bahseder Salâhaddîn'in Frenk ve Alman keferesine karşı yuruttuğu cihad ile ehl-i İslâm'ı koruduğunu ve çeşitli fethleri hikâye eden Muneccimbaşı, Salâhaddîn ile Nureddin ve ona karşı Franklar'la dahi ittifak etmeyen Fatimîler arasındaki rakabetten de söz eder. Kezâ, Salâhaddîn'in Rum padişahı Kılıçarslan'ın üzerine gidişi ve aralarında gerçekleşen savaşta Sahâif'de yer alır Henüz "ehl-i salib" kelimesinin Osmanlı lûgatına girmediği o günlerde, Muneccimbaşı Haçlı seferlerinin başlangıcını şu şekilde tasvir eder " Sultan Salâhaddîn kahrından necât bulan kuffâr-ı hâk-sâr b'l-cumle Sûr şehrinde cem' olub Frenğistân memâlikine feryâdeilar ırsâl kıldılar ve Hazret-i 'İsâ'nın tasvirlerin yapub güyâ bir 'Arab anı darb eder gosterdiler ve ol temâsîl Frenğistân'a ırsâl ve işte 'Arablar Mesih 'Aleyhisselâm'a hâşâ böyle tasallut uzelereldir deyu hile-âmir kelimât tahfîr kıldılar Pes Frenk melâ'ını za'amlarınca gayrete gelub anları imdâdına sefîneler ile bî-haddu kıyâs 'asker gonderdiler. Cumlesi gelub 'Akkâ kal'asını muhâsara ve tazyîk kıldılar ", *Sahâifu'l-ahbâr*, 2, 613-614 Sahâif'de Salâhaddîn sonrası Eyyûbiye hükümetlerine de yer verilmiş (614-627), Frenkler'le ve birbirleriyle savaşları hikâye edilmiştir.

Haçlılar ve Salâhaddîn'in onlara karşı yaptığı mücadeleler ile Osmanlı ve diğer İslâm ülkelerine karşı Avrupa devletlerinin saldırıları arasında, dolaylı da olsa, bağ kuran ilk Osmanlı muverrri Na'ima'dır, bkz not 34. Bu tesbitler ışığında XIX yüzyılın ikinci yarısına kadar, Salâhaddîn figürünün Arab, Türk ve Fars edebiyatında pek de dikkat çekici bir rol oynamadığı şeklindeki bir tesbite katılmak mümkündür. Ende. *a g m* , 79

Tarih ve coğrafya lugatleri⁴⁴, mektepler için hazırlanan ders ve kıraat kitapları⁴⁵, popüler tarihler⁴⁶ ve nihâyet önde gelen Osmanlı ediblerinin şiir ve

44 Ahmed Rıfat, ansiklopedik sözlüğünde yer verdiği - Salâhaddîn Eyyübî - maddesinde, Salâhaddîn'in Mısır'da Sultan 'Azd'in veziri iken sultanın ölümü ile kendi adı ile anılan Eyyübî Devleti'ni kurduğunu belirterek, ehl-i salîb ile onbeş sene süren muharebesi, Kudüs'ü fethi, Nûreddîn'in ölümü ile Şâm'a mâlik olması ve Yemen'de bir Eyyübî hükûmeti kurdurmasından bahseder. Ahmed Rıfat'ın, bu madde içerisinde Haçlı seferlerinin başlaması ile ilgili verdiği bilgilerin, Münecimbaşı'nın yukarıda zikredilen tasvirinden tek farkı Frengistan tabirinin Avrupa devletlerinin isimleri ile yer değiştirmesidir. *Lugat-ı tarihîyye ve coğrafîyye*, c.4., İstanbul 1300, 180. - Ehl-i salîb - maddesinde ise, Papa IX. Benoit'nin Müslümanlar'ın ilerleyiş karşısında Avrupa devletlerini aralarında birlik kurmaya ve onları Kudüs'ün Müslümanlar'ın elinden almaya çağırdığı belirtilir ve halefi II. Urban'ın bu faaliyeti alevlendirerek bir Haçlı seferi hâline getirişi şu şekilde hikâye edilir: "...1096 /490 târihinde Papa bulunan ikinci (Urban) dahi evvelki mulâhazayı tazeleyip ve Fransa ve şark imparatorlarıyla (Polonya) ve (Normandiya) gibi büyük dükâlıkları teşvîk ve bir çok ecr ü mesûbât ve cemî'-i günahlardan 'afv-ı 'umûmî va'ad edib ortalığı ayaklandırmış olduğundan her taraftan Fransa'ya gönüllü 'askerler gelmeğe başladı. Ve toplanan işbu sâde-dil fedâîler göğüslerine kırmızı çukadan bir haç resmi dikilip ehl-i salîb yâhûd (krovezad) nâmı verildi.". *Lugat-ı târihîyye ve coğrafîyye*, c.1, İstanbul 1299, 320.

Şemseddin Sâmî'nin Kâmûsü'l-'alâm'ında da, - Salâhaddîn - ve - Eyyübîye (c.2. İstanbul 1306/1889, 1175) - maddelerine rastlıyoruz. Maddede sırasıyla, Salâhaddîn'in katıldığı Mısır seferleri, Mısır'daki vezirliği, Şi'a yerine Şâfi mezhebini hâkim kılması ve nihâyet Kudüs ve Şam sahillerinde istilâci ehl-i salîbe karşı verdiği mücadeleler anlatılır. N. Kemâl'e yakın bir üslub kullanan Sâmî Bey için de ehl-i salîb, Avrupa'nın her tarafından akın akın İslâm topraklarına gelen mutaassıb bir guruhdur. Bu guruhu her yerde tamâmen perişan edip, birçok prens ve kralları esir ettiği Salâhaddîn'i tasvir ederken romantik bir ifade kullanır: "Cesûr, şecf', 'âdil, kerîm, merhametli, kâffe-i 'ulûmâ ve hatta 'ilm-i tıbbâ dahi vâkıf idi. Frenkler Salâhaddîn'in etvâr ve ahlâkına meftûn olub, düşmanları oldukları hâlde ilâ yevminâ hazâ nâmını hürmet-i mahsûsa ile yâd ederler. Frenkler'in memâlik-i islâmiyyede gördükleri asâr-ı umrân ve medeniyet ve 'adâlet Avrupâlîlar'ın ta'rik-i temeddüne sülûk etmelerine sebeb ve nümüne olmuştur.", c.5, İstanbul 1314/1896, 2964.

Yukarıda zikredilen bu iki ansiklopedik esere beraber, Hamîd Vehbî'nin İslâm tarihinden 39 biyografiye yer verdiği tercüme-i ahvâl kitabında Salâhaddîn portresine yer vermemesi dikkat çekicidir. *Meşâhir-i İslâm*, c.1-2-3, İstanbul 1301.

45 Orta öğretimde okutulmak üzere hazırlanan bir İslâm tarihi kitabında İslâm hükümetlerinden biri olarak Eyyübî Devleti'ne de bir bölüm ayrılmış ve burada Salâhaddîn, Osmanlı talebesine şu şekilde tanıtılmıştır: "...Sultan Nûreddîn ise ümerâsından meşhûr Sultan Salâhaddîn Eyyübî'yi Mısır'a gönderdi. Salâhaddîn her şeyi şer'i şerife uydurarak ortalıktaki fenâlığı kaldırmak için çok çalışmıştır. Frenkler yani ehl-i salîb Dimyat ve İskenderiye taraflarına çıkmışlar idi. Salâhaddîn Frenkler'i oralardan kovduğu gibi 'Azîd'in vefâtında yerine geçerek Mısır pâdişâhı oldu ve Eyyübîye Devleti'ni te'sîs etti. Salâhaddîn'in Mısır'da ilk işi Fâtımîler'in zamanında yerleşmiş olan Şi'a mezhebini kaldırıp Sünnî mezhebini i'âde eylemek oldu. Ve bundan sonra da Frenkler ile çok vakit uğraşmış Kudüs-i Şerfi' de onların elinden istirdâd ederek yine Müslümân idâresine soktu.". İbrahim Hakkî-Mehmed Azmî, *Muhtasar İslâm Tarihi*, İstanbul 1313 (5.tab'), 61-62. Eyyübî kısmında "Kudüs'ü Müslümanlar'dan almaya uğraşan Frenkler" şeklindeki bir dipnotla tasvir edilen ehl-i salîb, kitabın sonraki sayfalarında bağımsız bir bölüm başlığı olarak karşımıza çıkıyor. Bu bölümde önce, tevâif-i mülûk sebebiyle Hristiyan hac yollarının güvensiz bir hâle gelmesi üzerine Papa'nın çağrısıyla Kudüs'ü almak için bir çok seferler yapıldığı ve bu seferlere katılan askerlerin salîb yani haç resmi taktıkları için ehl-i salîb olarak adlandırıldıkları anlatılıyor. Arkasından, üçüncü Haçlı seferi vesilesiyle Salâhaddîn bir kez daha yüceltiliyor: "...Frenkler her ne kadar Akkâ Kal'ası'nı aldılarsa da Salâhaddîn'in gayretine karşı bir adım

romanlarında⁴⁷, N. Kemâl'in'in çizmiş olduğu Salâhaddîn ve ehl-i salîb portrelerine giderek daha fazla yer verilir olmuştur.⁴⁸ N. Kemâl'in Osmanlı edib

ileri gidemediler ve Mülûmanlar'la başa çıkamayacaklarını anlayınca geri döndüler. Salâhaddîn'in bu muhârebelerde gösterdiği yararlık pek meşhûrdur ve Müslümânlar'ın en büyük adamlarından sayılır Salâhaddîn o vakit Müslûmanlar'ın her şeyde Frenkler'den ileri olduklarını göstermişti.", *a.e.* 63-65.

Salâhaddîn, portresi sadece tarih kitaplarında değil, idâdi mekteplerine mahsus bir kıraat kitabında da yer verilmesi gereken dönemin "meşhûr" şahsiyetlerinden biri idi Özellikle Kudüs'ün fethinin işlendiği parçanın girişinde Salâhaddîn, "salîbiyyûna kâhîrâne mukâvemetle âlem-i İslâmîyet'i kendisine ilelebed minnetdâr eden kahramân-ı zîşândır" şeklinde tanıtır, F.Reşat- İbrahim Aşkî, *Mekâtib-i İddâdiyye Kıraat Kütâbı* (dördüncü seneye mahsûs), İstanbul Karabet Matba'ası 1314, 79-82. Sözü geçen kitapta, Salâhaddîn'in yanı sıra, N. Kemâl'in biyografilerini yazdığı Fâtih ve Yavuz ile ilgili okuma parçaları vardır. Bu ve benzeri kıraat kitapları için, S.Hikmet Karahasanoğlu, "*Mekâtib-i idâdiyye kıraat kitapları*", *Müteferrika*, 7, 181-188.

- 46 Mehmed Murad, kaleme aldığı umûmî tarihte - Kurûn-ı vusta'da Avrupa - başlığı altında ehl-i salîbe de yer verir. On sayfalık bu bölümün üç sayfası Salâhaddîn'e ayrılmıştır, *Muhtasar târîh-i 'umûmî*, İstanbul 1310, 208 (İlk baskısı üç cilt olarak 1299'da yapılmıştır): "Garb Hristiyanları'nın 'umûmen memâlik-i islâmîyye üzerine gelib bunca zulmler icrâ etmeleri ve Kuds-i Şerîf ile diğer mühim şehirleri zabt uzlemeleri gibi memâlik-i islâmîyye 'ânz olmuş olan büyük müsibet idâresiz olan hilâfet-i 'abbâsiyyeye pek de te'sir etmemiş ise de ahâlî-i islâmîyye bâ-husûs Şamlılar ile Mısırlılar bundan dolayı pek ziyâde muzdârib olmuşlar ve 'Abbâsîler'den ümîd olmadığından tevâ'if-ı mülûk içinde 'ilyâna gelmiş olan hamîyet-i islâmîyyeyi hûsn-i isî'mâl edebilecek bir er aramağa başlamışlardır ki böyle zât bulunduğu hâlde cümlesi anın kumandası altına girecekler idi. Millet-i islâmîyye aradığını Kürd ümerâsından Sultan Salâhaddîn Eyyûbî'de bulmuştur. *a.e.* 208 Salâhaddîn'in askerî başarılarından sözeden M.Murad, Salâhaddîn'e karşı Müslûmanlar arasından çıkan muhalifleri zikretmeyerek Salâhaddîn'i o dönemde İslâm birliğini sağlayan bir sembol olarak tasvir eder: " ..Salâhaddîn'in muvaffakiyetini haber alan erbâb-ı hamîyyet her taraftan Salâhaddîn'in imdâdına koştuğundan az müddet içinde Kuds-i Şerîf istirdâd olunub Frenkler koğulmuştur." Osmanlı'nın son döneminde en çok okunan İslâm tarihlerinin biri olan, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiyâ*'sında da, "Salâhaddîn" ve "ehl-i salîb" portreleri geniş yer bulmuştur. Ancak, N. Kemâl ve benzeri "alaylı" tarihçilerin hadiselerle bakışı ve üslûbu ile son vekâyinüvislerden Cevdet Paşa'nınki arasında belirgin bir fark gözükmektedir. N. Kemâl ile aynı kaynağı, İbnü'l-Esir'in el-Kâmil'ini, kullanmakla beraber (krş., *Kıyas-ı Enbiyâ*, haz. Mahir İz, c.III kısım I, İstanbul 1973, 259-318 ve İbnü'l-esir, *a.e.*, XI, 263-440 ve XII, 17-88), hadiseleri tarihleri ile ve Salâhaddîn tarafını tutmadan naklede Cevdet Paşa, ortaçağ İslâm kaynaklarına benzer bir tarzda senelere ayırarak hadiseleri hikâye etmiş, ancak eserinde Eyyûbî kuvvetlerinin Selçuklular ve Haçlılar'la muhârebelerinin vukû bulunduğu 573-578 döneminde Salâhaddîn ve Eyyûbîler'den bahs olunmamıştır. İbnü'l-Esir'de yer almayan ve diğer kaynakların Salâhaddîn'i tenkid ettiği bir konu olan Suhreverdî'nin katli *Kıyas-ı Enbiyâ*'da bulunurken (313-314), Mısır sarayındaki zencî hadîmların katline yer verilmemiştir. Kezâ, N. Kemâl'in ısrarla altını çizdiği Dârü'l-ma'ûne zindanının mederesyce dönüştürülmesi Cevdet Paşa tarafından o derece önemsenmiş olacak ki, *Kıyas-ı Enbiyâ*'da bu konudan hiç bahis yoktur.

- 47 Bunlar arasında en dikkat çekici misaller, Mehmed Akif'in mısralarıdır. 1921 tarihli *Bülbül* şiirinde, Akif şöyle seslenir:

"Asırlar var ki, aydınlık nedir, hiç bilmez âfâkım !
Teselliden nasîbim yok, hazân ağlar bahârımda.
Bugün bir hânümansız serseriyim öz diyârımda !
Ne hüsrandır ki- Şark'ın ben vefâsız, kansız evlâdı
Serâpâ Garb'a çiğnettım de çıktım hâk-i ecdâdı !

ve mütefekkirleri üzerindeki tesiri bununla da kalmamış ve yayınladığı tarihî biyografiler, İslâm tarihini konu alan eserlerin sayısında büyük bir artışa sebep olmuştur.⁴⁹

Osmanlı başkentinde doğan bu yeni Salâhaddîn Eyyûbî imgesi, bir süre sonra Osmanlı hâkimiyetindeki Arab dünyasında da ilgi görür. Arab topraklarına karşı Avrupalı güçlerin ve siyonistlerin artan müdahaleleri, "yedî asır önce aynı toprakları istilâcî Franklar'a karşı koruyan Salâhaddîn Eyyûbî"ye modern Arab entellektüelleri arasında önemli ölçüde popülerite kazandırmıştır.⁵⁰

Hayâlîmden geçerken şimdî, fıkrim hercumere oldu.

Salâhaddîn-ı Eyyûbî'ler'im, Fâhûl'er'im yurdu "

. *Safâhat*, yedinci kitab, haz. Ertuğrul Duздаğ, İstanbul 1988, 436 Akıl'ın Asım'da (Safâhat, 390), Çanakkale Harbî meyânında yer verdiği şu mısralar da pek mânîdardır

"Sen kı, son ehî-ı salîbîn kırarak savletini,

Şarkın en sevgîli Sultânî Salâhaddîn'i,

Kılıç Arslan gıbı iclâlîne ettin hayran "

- 48 Celâl Nuri, itihâd-ı İslâm tarihinde dört mukaddes insanın birer fasılları olacağı belirtir. Bunlar kendi ifadesiyle, " itihâd-ı İslâm maksadıyla, ırsa değîl ıstihkâke ıstınâden babası aleyhine bir meşrû kıyam hazırlayan ve biraderlerini bir bir tâc u tahttan uzaklaştıran" itihâd-ı İslâm'ın birinci pâdişâhî Yavuz Selim, ikincisi "garb pâdişahlığına Osmanlı kapudânpaşalığını tercih eden" Barbaros Hayreddin, üçüncüsü ise "itihâd-ı İslâm fikrini son zamanlarda ileriye süren, bu maksadla en büyük tarafdâr-ı itihâd Sultan Selim'in terceme-i hâlini yazan, Salâhaddîn Eyyûbî'nin de terceme-i hâlini - Evrâk-ı Perîşân'a idhâl eden" N. Kemâl'dır. Celâl Nuri'ye göre, "pek eskiden beri muslumanlığa, itihâd-ı İslâm'a bir şekl-ı edebî veren ise dâhî-ı celîlü'ş-şân" Abdülhak Hâmîd'dir. *İttihâd-ı İslâm*, İstanbul 1331, 364-365

- 49 Bunlar arasında Şemseddin Sâmî'nin Seydi Yahya'sı (İstanbul, 1292), N. Kemâl'in tırmızlarından Manastırlı Rıfat ve Hasan Bedreddin'in - Kolemeler, Ebûlulâ, Ebulfedâ ve Ahmed Yetimî' yı konu alan - Temâşa Kulliyâtı (İstanbul, 1292-1293) ve pek tabii ki Abdülhak Hâmîd'in Endülü's'ün İslâmlaşması ve daha sonra tekrar Hıristiyanlar eline geçişini işlediği çok sayıda piyes ve romanı (Nazife, 1293; Târık ya da Endülü's'un fethi, 1297. Tezer ya da Melik Abdurrahmân-ı Sâlis, 1297; İbn Musa, 1297) sayılabilir. İdeal bir Musluman kahramanın hayatının konu edildiği bu eserlerde, hikâyeye edilen hadiseler arkasında gizli temel konu Hıristiyan-Müslüman çatışması ve Müslümanlar'ın bu çatışmadan galip çıkması için nelere dikkat etmeleri gerektiğidir. Ancak tıpkı N. Kemâl gibi A. Hâmîd de, genelde Ortaçağ'da yaşamış kahramanları " âdil, mücâhid " gibi geleneksel sıfatlar yanında "insâniyet, vazife-i insâniye, millet, vatan" gibi XIX. yüzyılda Osmanlı lûgatına girmeye başlayan modern kavramlar yardımıyla tasvir eder. Abdülhak Hâmîd'in İslâm tarihi ile ilgili piyeslerinin geniş bir tahlîli için, İdris Nasr Mahgoob, *Abdülhak Hâmîd Tarhan'ın konusunu İslâm tarihinden alan piyesleri*, basılmamış doktora tezi (I U Edb Fak Türk Dil ve Edebiyatı Bölümü), İstanbul 1977 (Bu çalışmadan beni haberdâr eden arkadaşım Dr. Erhan Afyoncu'ya teşekkür borçluyum). N. Kemâl'in Salâhaddîn biyografisine ilâveten, Osmanlı döneminde Salâhaddîn'i konu edinen ikisi terceme uç kitab neşr edilmiştir. Bunlar İbrahim Rıfat Hılmızâde'nin Salâhaddîn Eyyûbî'si (İstanbul 1326), Walter Scott'dan Mehmed Hâlid tarafından terceme edilen Arslan Yurekli Rişar (İstanbul 1328) ve Corei Zeydan'dan Zegî Magamez tarafından çevrilen Salâhaddîn Eyyûbî ve İsmâ'îliler'dir (İstanbul 1927, orijinalı, Salâhaddîn ve'l-makâ'id al-haşşâşîn, Kahire 1912/1913), Ozege, *a.g.e.*, c. 4, İstanbul 1977, no 17367, 17369; 17370.

- 50 Mısırlı şair Ahmed Savkî, İslâm birliğini savunan el-Mu'ayyad gazetesinde 1899 senesinde neşredilen bir yazısında, İslâm tarihinde hulûfâ-yı râşîdînden sonra en mumtaz şahsiyetlerin Fâhûl Sultan Mehmed ve Salâhaddîn olduğunu ancak çağdaşı edib ve şairlerin bunlara pek az

Ayrılıkçı Arab hareketinin kendisini hissettirmeye başladığı ve Osmanlı Halifesi'nin tüm Müslümanlar'ı cihada davet ettiği Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlı hükümetinin Kudüs'de bir "Salâhaddîn Eyyûbî İslâm Külliyesi" kurma fikri⁵¹, XIX.yüzyılın son çeyreğinde N. Kemâl tarafından keşfedilmiş modern İslâm ümmetinin bu müşterek kahramanının, yarım asırdan kısa bir sürede " resmî mit " haline gelişinin habercisi olmalıdır.

ılgı gösterdiğinden şikayet eder Mısırlı şaire göre Arab entellektüellerinin onda dokuzu, Alman İmparatoru II Wilhelm'in Osmanlı hakimiyetindeki Arab eyaletlerini ziyareti gerçekleşmemiş olsa ıdı Salâhaddîn'den habersiz kalacaktı, Ende, *a g m* , 83-84 İmparator II Wilhelm, 13 Kasım 1898'de Şam'da Emeviye Camii'nde Salâhaddîn'in mezarını ziyâret etmiş, onun hatırasına bir ziyaret plaketi çaktırarak Salâhaddîn'i oven şu konuşmayı yapmıştır "Burada bütün zamanların en kahraman askeri Sultan Salâhaddîn'in mezarı önündeyim. Majesteleri Sultan Abdulhamid'e misafirperverliğinden dolayı teşekkür borçluyum Gerek Majeste Sultan, gerekse Halifesi olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon Musلمان bilsinler ki, Alman İmparatoru onların en iyi dostudur", İlber Ortaylı, *İkinci Abdulhamid Doneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nufuzu*, Ankara 1981, 53-54. İslâm dünyasını yanına çekmeye çalışsan Alman İmparatoru'nun özellikle Salâhaddîn'in mezarını ziyareti tercih etmesi, Savkî'nin Salâhaddîn'in Arab entellektüelleri arasında o tarihte çok fazla ilgi görmediği şeklindeki tesbitini desteklememektedir Ancak Salâhaddîn'i konu alan ilk Arapça eserin, Ali el-Harîrî tarafından 1899'da Mısır'da neşredildiği dikkate alınırsa (bkz. dipnot 37), II Wilhelm'in bu ziyareti ve abartılı ovğülerinin Arab entellektüellerini kendi geçmişleri konusunda harekete geçirici bir rol oynadığı düşünülebilir

- 51 Salâhaddîn'in vaktiyle Kudüs'de vücûda getirdiği "Dârü'l-'ulûm'u ihyân tesis olunması düşünülen" külliye'nin maksadı, neşr edilen talimatnâmesinde ifade edildiği üzere " mücâhedât-ı dîniyye ve hidêmât-ı şer'iyye ve 'ilmîyyeye sâlih mürşid ve muteahhis yetiştirmek"tir (madde 1). Meşihât makamı ve evkâf nezâretine bağlı olan mekteb. Arapça eğitim yapacak (Osmanlı tarihî, Mecelle-i ahkâm-ı adliyye, hukuk-ı düvel ve tarih-i siyâsî Türkçe ya da ecebî lîsânda, madde 28) ve her yıl birinci sınıfına Kudüs'ten 10, diğer Osmanlı vilâyetlerinden 50 ve Osmanlı teb'ası dışındaki Musلمان ülkelerden 40 öğrenci alınacaktır Bu 40 öğrencinin 4'ü Mısır, 2'si Sudan ve Habeş, 2'si Trablusgarb ve Bingazi, 3'u Cava ve Filipin, 2'si İran, 6'sı Turkistan, 6'sı Kafkasya, Kırım, Kazan ve Astrahan ve birer tane olma üzere 3'u Tunus, Cezâyır ve Fas'tan kabul edilecektir (madde 35) Öğretim suresi 10 sene (7+3) olacak mektebe girmek isteyenler öğrenciler, 12-15 yaş arasında olmak zorundadırlar (madde 38/1) Külliye sadece ulûm-ı şeriyye ve hükûkiyyeye değil, funûn ve el-sîne-i mütenevvia tahsiline de imkan sağlayacaktır, *Salâhaddîn Eyyûbî Külliye-yı İslâmîyesi Ta'lûmât-nâmesi* . Kuds-i Şerif Fransiskan Matba'ası 1331-1333 Osmanlı Nuri Ergin, Arap milliyetçilerinin Arapça tedrisat talepleri karşısında bu külliye'nin açılmış olduğu yönünde bir bilgi veriyorsa da (*Türkiye Maarif Tarihi*, c 4, İstanbul 1942, 1073), ne zaman ve ne şekilde faaliyet gösterdiğini tesbit etmemiz şu an için mümkün olmamıştır